

YU ISSN 0350-185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLV

Уређивачки одбор:

*др Таијана Бајић-Симић, др Даринка Горџан-Премж, др Ирена Грицак, др Милка
Ивић, др Павле Ивић, др Радослав Кайичић, Блаже Конески, др Тине Лојар,
др Александар Младеновић, др Асиљ Пецо, др Мишар Пешикан, др Живојин
Ситанојчић, др Драго Ђујић*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1989

ИРЕНА ГРИЦКАТ
(Београд)

ПРИЛОШКЕ РЕЧИ ПОСМАТРАНЕ КРОЗ ФЕНОМЕН АНТОНИМИЈЕ

I

Претходне напомене

1. Проблематика назначена у наслову обухвата два различита језичка проблема. Питање антонимије је првенствено општелингвистичко (и логичко), док се проблеми везани за употребу прилога уз глаголе решавају у великој мери различито од језика до језика. Обрада која следи приказаће повезаност ових двеју појава у посебном светлу: видеће се да антонимични прилози у многим случајевима не стоје у значењској равнотежи, нити у употребној уопште, да се супротстављеност глаголских радњи не може увек на лексичком плану постићи супротстављеним прилошким одредбама.

2. О антонимији постоји велика литература (коју овде не наводимо), а у њој и радови српскохрватских истраживача заузимају своје, засада, доста скромно место.¹ Антонимија је неједнородна семантичка сфера. Већ и само постојање у језику именичких антонима, глаголских и особинских (придевских и прилошких) сведочи о њеној разнородности. У области особинских речи она је најевидентнија и за научно посматрање најрепрезентативнија. За све три поменуте области вреди то да се идеалан појам супротстављености неминовно сучељава са специфичним нормама појединачних језика, са особеностима контекста, као и са спољном емпиријом. У питању су некад чисти антоними, супротстављени по једној

¹ Не претендујући на исцрпан преглед радова писаних код нас, спомињемо оне који су нам неким својим деловима послужили при изради ове расправе. И. Грицкат, *О неким проблемима негације у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог XXV, 115—136; И., *О антонимији*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику IV—V, 1961—1962, 87—90; Д. Мршевић, *Глаголи супротног значења*, Књижевност и језик XXIV/2—3, Београд, 1977, 226—237; Д. Бошков, *Придевска негација префиксима (не-, а-, дис-, без-)*, Наш језик XXV/1—2, 1981, 63—67; Sv. и G. Ressel, *Род, број и антонимија у српскохрватском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 13/1, Београд, 1983—1984, 161—170; М. Ivić, *Jedan prilog problematici metafore*, Filologija 14, Загреб, 1986, 123—127.

диференцијалној компоненти из заједничке појмовне садржине, нпр., *дан/ноћ*, *ући/изаћи*, *бело/црно*, а некада је реч о ситуационо условљеним супротностима одн. о супротностима за одређено схватање; тада се уместо чистих антонима појављују различити опозитуми, нпр., *брдо/равница* или *долина*, *отићи/доћи* или *остати*, *слабо/добро* или *јако* итд.

Улазећи дубље у логичке проблеме антонимије проучаваоци обично говоре о два њена најраспрострањенија типа (каткад их именују друкчије него што се овде наводи): о комплементарној антонимији, оној у чијим се оквиринама не може вршити степеновање, самим тим ни грађење компаратива у неметафоричном говору (*жив/мртав*), и о контрарној, где је степеновање између два супротна пола могућно (*бео — беличаст — сив — црнкаст — црн*). Уз ове поделе се, по природи ствари, јавља посебан случај директивне антонимије: *горе/доле*, *доћи/отићи*. Не сасвим уједначено, каткада на разним степенницама класификационе хијерархије, теоретичари истичу антонимне конверзиве: тако се назива супротстављеност типа *Петар је виши од Павла/Павле је нижи од Петра*, а некад се тим именом зову и супротности типа *лекар/пацијент* и сл. Засебно место у студијама заузима разматрање истокоренских речи са префиксима који уносе семантику контраста: то је префикс *не-* (одн. префикси са тим значењем), а затим *де-*, *а-*, *контра-* и др. Неки од тих префикса укључују две лексеме у контрарни пар (*укусан/неукусан*, између којих може стајати *безукусан*, *бљутав*). Пар *материјалан/нематеријалан* представља комплементарност, пошто је нематеријално све што није материјално; међутим, оваква комплементарност је више логичког него практично језичког карактера, и пре је то искључиво привативна опозиција неголи опозиција по контрасту, а најчешћа јој је примена у терминологији.² Ово је само најсажетији преглед видова антонимије.

Антонимија би по својој основној суштини требало да представља бинарни феномен, али језичко искуство показује нешто друго. Није у питању само чињеница да се приликом исказивања супротнога често морају према лексички истом парњаку употребљавати различити парњаци-опозитуми, као што смо видели у примеру *слабо/добро* или *јако*, него и небинарност типа *јуче/данас — данас/сутра — јуче/сутра*, коју проучаваоци исто тако узимају у обзир.

3. О томе шта се све запажа при употреби прилога уз глаголе такође је доста писано, и другде и код нас. Сматрамо да је овај круг проблема још увек веома изазован и захвалан за проучавање. Ако је о србохрватистици реч, нису до краја сагледане измене у особинским семемама код случајева када њихова уобличена прелазе из примарних адјективских у секундарне адвербијалне, и када се напореде с тим мењају њихове службе и значења. Нису претумачени ни они општији принципи који се при томе испољавају.

²Случај *весео/невесео* не представља праву антонимију, већ еуфемизирање. Случај *човек/нечовек* сведочи о старом, још индоевропском поступку уношења семантике неповољнога помоћу предметка са значењем одрицања.

Природа прилога спада у сложена подручја науке о језику, па је стога и била код нас доскора мање истражена у поређењу с већином других појава. Једна од последица недовољног уважавања посебности код те врсте речи била је та да су стари речници, наилазећи на прилоге као детерминаторе глагола, а и придева, обрађивали и илустровали прилоге не одвајајући их као лексеме од придева.³ Уношење прилога у семантичке и техничке оквире придева оправдало се, свесно или несвесно, схватањем да је X_1 (= прилог) исто што и на X_2 (= придев) начин, где су X_1 и X_2 етимолошки истоветне формације. Али овакав облик разумевања (и дефинисања) прилога само понекад одговара суштини његовог значења.⁴ Специфична природа прилошке семантике којој нема паралеле код придева очитује се у овоме: значење придева мора бити на било који начин инхерентно значењском садржају именице уз коју он стоји (макар и метафорично; макар сам придев утицао на значењско померање у именици), док прилог може да стоји — уз глагол — као екстравербална одредба, тј. као одредба усмерена на неки други члан или друге чланове у реченици.⁵

4. Споменуће се још да се супротстављена значења уносе у глаголску семантику не само помоћу антонимичних или опозитивних прилога, него такође помоћу појединих префикса, оних који су се задржали ближе лексемском систему на своме путу ка морфемском: *узлетети/слетети, склопити/расклопити, заиграти/одиграти*. Овако детерминисана основна глаголска значења стичу измене у области просторне, ређе временске димензије, још је ређа нека друга супротност. Потпуно маргинално, и чак логички изнуђено, могло би се направити поређење са суфиксацијом: *лупетати/лупкати*; обим таквих могућности је мали, а антонимија при томе није чиста.

5. Из онога што је доведе речено могло се већ закључити да питања о *прил.+глагол* морају бити друкчије разматрана него питања о *прид.+имен.*, тако да се и изабрана тема о антонимичним прилозима одваја од теме везане за антонимичне придеве. Међутим, проблеми се могу поставити на још један, на трећи начин.

³ Не може се рећи да стари лексикографи нису обрађали никакву пажњу на ту врсту речничке грађе. Тако, Вук даје *брзо* 1) *schnell*... хитимице, 2) *bald*. Али је *срећно* за Вука само узвик.

⁴ О применљивости одн. неприменљивости идентификације прилога помоћу обрта „на начин“ в.: М. Ивић, *О српскохрватским прилозима „за начин“*, Јужнословенски филолог XXXV, 1–18.

⁵ О томе се данас доста говори у лингвистичкој литератури; све више се указује на то да прилози уз глаголе, осим своје основне службе, доносе у реченицу и шире импликације. С овоме је код нас писала Милка Ивић, у више расправа; набројано и укратко приказано: И. Грицкат, *О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци*, Јужнословенски филолог XXXIX, 1–41.

Упитаћемо се: да ли свака расправа о *прил.+глагол.* — у светлости занимања за антонимију или иначе — може у свом теоријском виду да се преведе у расправу о *прид.+девербативна именица* одн. о *прид.+имен. истог корена као и глагол*? Да ли су једнака семантичка збивања при супротстављању *брзо писати/споро писати* и *брзо писање/споро писање*; или *весело живети/тужно живети* и *весело живот/тужан живот*? Прилози који су етимолошки везани за мотивне придеве представљају деривате придева на творбеном плану, па су то, претпоставило би се, и на значењском, тим пре ако истовремено у девербативним именицама истрајавају семантички садржаји мотивних глагола. Дакле — под очигледно задовољеним условом да је у питању само интравербална детерминација постигнута помоћу прилога, а не имплицирана екстравербалност прилошког усмерења у реченици — следило би да је избор проблема *прил.+глагол.* а не *прид.+деверб. имен.* мање-више произвољан за извођење крајњих закључака у назначеној области.

Али и летимични поглед сведочи о непреносивости сваког проблема првог типа у проблем другог типа, чак и када је поменути услов испуњен. Приликом таквих претварања појављују се неподударна померања, највише услед неких специфичности у природи глагола. Осврћемо се на овај аспект проблематике пошто извесни одговори у његовим оквирима нису без значаја ни за даљу, главну расправу.⁶

Чиниоци везани за поименичавање глагола, а посебно за поименичавање при видски неједнаким глаголским садржајима, играју овде своју улогу.

Јасна је разлика између трајности радње и симултане окарактерисаности те исте радње у њеном именичком уобличењу. Та разлика може да узрокује специфичну последицу: разлаз семантике код особинских речи додатих уз глагол одн. уз именицу. Ако се размотре синтагме *лепо вести* и *леп вез*, запазиће се да значења њихових одредбених сегмената нису једнака. У семантици прилога *лепо* (вести) садржи се нешто проширенија и апстрахованија процена управног члана него што је само *bellus, belle*: то је „пажљиво“, „прецизно“, „вредно“ (вести) и сл., без изричитог истицања визуелне лепоте онога што поступно излази из руку везиље. При употреби придева *леп* (вез) уклања се таква карактеризација поступка којим се ишло ка резултату радње, и истиче се леп изглед самог достигнућа. Ово је, разуме се, последица факта да је „вез“ девербативна именица изразито резултативног значења. Исход кратке анализе мање би одговарао пару *лепо вести* — *лепо везење*; само што би ту сад било приметно да се други члан оваквог пара ређе употребљава у обичној говорној комуникацији: због мање распрострањености глаголских именица уопште, а можда и због извесне двовалентности, расточености у значењу додатог атрибута.

⁶У чланку поменутом у бел. 5 говорили смо укратко о томе да се све нове нијансе значења добијене у прилогу при његовој иновативној употреби уз глагол, могу пренети „натраг“ у придев стављен уз одговарајућу (девербативну) именицу (стр. 33–34). Сада указујемо на ово питање шире.

Појаве скопчане са два глаголска вида и са два поименичења релевантне су и за питања у вези с антонимијом. Имамо: *брзо/споро улазити* и наредо с тим *брзо/²споро ући*; и даље: *брзо/споро улажење* — *брзи/спори улазак*. Дакле — проблематично је *споро ући*, а мање проблематично *спори улазак* (о чему ће бити речи даље, у т. III 3.2). Разлог је тај што је *ући* перфективно и у одређеном смислу резултативно, док *улазак* може означавати и тренутни и трајни чин, а као трајни да се остварује било убрзаније, било спорије.⁷

Глаголска дијатеза такође понекад спречава изједначење проблема *прил.+глагол.* и *прид.+деверб. имен.* Тако, нпр., *кретати десно* значи промену правца (удесно), док *десно кретање* (данас се чешће подразумева возња него пешачење) означава савлађивање пута неизмењеним правцем, али десном страном пута. Несклад код овог примера потиче из тога што је у првој синтагми глагол *кретати* имперфективан према почетновршеном *кренути*, па заједно с прилогом добија значење „скретати“, док у другој синтагми *кретање* представља глаголску именицу не од *кретати*, него од *кретати се*, уз коју придев стоји са специјалном нијансом значења, добивеном, највероватније, у доба моторизације. — Ова врста појава има мање реперкусија у области антонимично постављених одредбених речи.

6. У даљој расправи се говори о паровима антонимичних или опозитних прилога уз исти глагол, и то тзв. правих прилога, изведених од придева. Реч је о детерминаторској служби уз глаголе, а не о положају прилога у предикатском језгру („лако је причати“), нити о случајевима типа „он је здраво“, њему је боље“, где прилози стоје уз глаголску спону. Рад се заснива искључиво на материјалу српскохрватског језика.

7. Приликом покушаја детерминирања истих глагола антонимичним прилошким садржајима, у тако саграђеним паровима синтагми може да буде осујећена било сама могућност логичног егзистирања једне од двеју синтагми, било употреба чистих антонима са циљним, тј. антонимичним ефектом. Иако ово и представља средишњу концепцију расправе, грађа је морала бити подељена по друкчијем принципу. Поделили смо је, најпре, у две велике категорије: примери са прилозима особинских значења у широком смислу, и примери са прилозима димензионалних значења (просторних и временских). На средини између тих категорија стоје особински прилози са додатим значењем интензитета, које их усмерава ка појму димензионираности (*тихо/гласно*, *топло/хладно* итд.). Случајеви са оваквим прилозима уврштају се у прву категорију.

Грађа која припада првој категорији подељена је, даље, на три поткатегорије којима се илуструје основна поставка ове студије, тј.

⁷Ово је у складу са опширнијом анализом изнетом у: И. Грицкат, *О именицама типа налет у српскохрватском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXIV/1, 1981, посебно стр. 108–110. *Улазак* може бити дериват и од *ући* и од *улазити*.

ремећење могућности за употребу антонимичних прилога с истим глаголом.

У првој су примери где између једног од два прилога и управног глагола постоји потпуна семантичка колизија; ако се прилог ипак употреби, може (евентуално) доћи до измењеног значења у синтагми.

У другој су примери непотпуне колизије те врсте; долази до семантичког померања према искоментарисаности онога што је казано у једном од два лексичка споја.

У трећој су скупљени разноврсни случајеви неуједначених, несиметричних значењских разграничавања у паровима антонимичних прилога.

Категорија која обухвата димензионална прилошка значења има своју специфичну проблематику и поделу, али у принципу блиску ономе што се садржи у случајевима из прве категорије.

II

Прилози особинских значења

1.1. Основни разлог непостојања супротстављених синтагми о каквима је овде реч јесте управо реална неспојивост глаголског и једног од два супротна прилошка значења: *ружно испрљати* (ту је значење испрљаности појачано, евентуално модификовано) / **лепо испрљати*; *тужно плакати* (аналогна напомена) / **весело плакати*.

Из инкомпатибилности показане врсте каткада ничу стилске фигуре. Рећи ће се: „лепо си ми испрљао овај столњак“, где лексичко значење адверба добија боју ироније. У ређим случајевима, ако контекст шири од непосредно дате реченице то омогућује, стварају се лексемске везе неупотребљиве, додуше, у ограниченом контексту, чак ни уз стилски помак као у малопређашњем примеру, али ипак не и бесмислене. То се догађа уколико комбинације стварносних података нису инкомпатибилне: рецимо, ако је неко дирнут, раздраган до ганућа, ако се нашао у друштву људи који уз сузе радоснице прослављају неки узбудљиво леп догађај, писац текста о томе могао би да стилизује свој исказ као „он је весело плакао“.

1.2. Симетрију антонимије могу да поремете одређени семантички чиниоци везани за поједине облике глаголске парадигме. Насупрот *добро слушај* не говори се **слабо слушај*, у императиву, иако је сасвим коректно *он слабо слуша*, *он је слабо слушао* итд. Ипак, у неком ширем исказу са одређеним значењем чак ни „слабо слушај“ не мора бити апсурдно; нпр.: „кад те буде узео за слугу, ти гледај да све радиш неспретно, слабо га слушај, прави се глув, па ће морати да те ослободи тешких послова“.

Смисаона препрека за антонимију настаје такође у случају описне прескрипције, а не само парадигматске тј. при употреби заповедног начина. Казаће се „клип треба да добро клизи кроз лежиште“, али не и „клип треба да лоше клизи кроз лежиште“.

1.3. Извесни глаголи сведоче о властитој неуједначеној подобности за прихватање супротстављених прилога стога што су вишеобјекатски, па поседују и различите сигнификације. Такав је, нпр., глагол *затворити*. Ближе значење овог глагола открива се при инкорпорирању објекта, што ће рећи да различити објекти условљавају његова различита значења. Зато и додавање прилошких одредаба овде у начелу изазива различите последице, јер се прилози односе на неједнаке глаголске садржаје, као да су у питању различити глаголи.

Каже се: „он је *тихо/бучно* затворио врата“, „он је *тихо/бучно* затворио собу“; „он је *тихо/бучно* затворио дете у соби“. У првом пару примера прилози се везују за појам „затворити врата“, те га одређују с акустичке стране; врата и јесу оно што се може чути при затварању, она не производе или производе звук, бучност. Код другог пара прилогом се детерминише целина „затворити собу“, а то је такође могућно учинити узевши у обзир било одсуство звука, било звук приликом извршења те радње. Међутим, у случају „затворити дете у соби“ — иако се и та радња може извршити без јаког звука или са њим — прилошка детерминација по чисто акустичком моменту не одговара. Укљученост живог бића као објекта у појам ове радње подразумева да се радња врши у сфери интереса тог бића, тачније, против његовог интереса јер му се ограничава кретање. Треба имати у виду да неживи објекти у овој комбинацији, тј. „затворити ... у соби“ и не могу да стоје („затворити столицу у соби“ или сл.). Детерминација радње усмерава се на целину; прилог *тихо* у овом случају остварује своје и иначе постојеће значење „пажљиво“, док прилог *бучно* не развија значење „непажљиво“, па је из тог разлога ове неупотребљив, сем када би реченица „он је бучно затворио дете у соби“ била осетно оптерећена стилском шаржом.

Целина „затворити дете у соби“ може бити одређена са неког друкчијег аспекта, опет у смислу поменутог интереса: *намерно/случајно*, *нежно/грубо* или др. Она може бити одређена и са акустичког становишта, али тада, како би показала анализа, то одређење би било само социјативног типа, али не и детерминативног у ужем смислу: „он је *без буке/уз буку* затворио дете у соби“, „он је затворио дете у соби *не лупивши/лупивши вратима*“.

Ови закључци се поткрепљују допуштеним парњаштвом у *тихо/бучно хапсити*: ту оба прилога преобликују своју компоненту звучности, тако да први добија значење „без публицијетета“, а други „са (великим) публицијететом“.

1.4. Прилози особинских значења са додатном семантиком интензитета показују при овој врсти анализе извесне сличности са случајевима

где стоје прилози димензионалних значења. Овде ће се размотрити један такав прилошки пар, споменуто *топло/хладно*. Говори се „он се топло обукао“, али не и „*он се хладно обукао“ (свакако не у неутралном саопштавању, без наглашеног стилизовања). Основно објашњење лежи у следећем. Ни први ни други прилог нису са глаголом *обући се* инкомпатибилни у погледу реалне неспојивости, нонсенса (као што би било, нпр., „*он се голо обукао“). Али су значења „обући се“ и „хладно“ неконкордантна у погледу правца, намене, смисла радње, на једној страни (стављање на себе одела), и оваквог њеног детерминатора, на другој (да би било хладно, тако да му је постало хладно, или сл.). То није случај у *топло се обући*: ту су значења конкордантна. А ако се уместо „*он се хладно обукао“ рекне „он се лако обукао“, конкордантност се постиже, јер намена стављања одела може да се састоји у томе да човеку буде пријатно, да му не буде врућина. Према исказу „он се лако обукао“ у анатонимији се добија „он се тешко обукао“, са значењем да је ставио на себе такво одело да му је, у резултату, постало превише топло, неудобно — међутим, значењске дискорданце, у показном смислу, овде ипак нема. (Слична тумачења имаћемо и даље, у т. III 2.2.).

Анализа доводи до још неких, прецизнијих закључака. Ако се каже „он се топло обукао“, то се може протумачити као „он је ставио на себе топло одело“: логичко-синтаксичка оријентација на реченични објекат. Тада би реченица „он се хладно обукао“, теоријски, представљала реперкуснију исказа „он је ставио на себе хладно одело“, а ово друго се не говори већ и због факта да уопште није логична синтагма „хладно одело“. Реченици „он се топло обукао“ могли бисмо дати и друкчије тумачење, тј. видети у њој импликацију циљности: „он се обукао тако да му буде топло“. Антонимична конструкција поново потврђује своју неупотребљивост: исказ „он се хладно обукао“ значио би у том случају „он се обукао тако да му буде хладно“, а то је бесмисао, јер се човек ни на један начин не облачи тако да би му било хладно.⁸

2.0. Колизиије глаголског и прилошког значења, када нису потпуне, као у примерима из т. II 1, производе посебне семантичке ефекте.

2.1. Тако, прилози *весело* и *тужно* могу се додавати уз глаголске речи чија су значења неутрална у погледу могућег расположења које прати вршиоца радње (или у погледу предмета реализације саме радње); нпр., *весело/тужно причати*: причалац је било весело, било тужан (или је прича било весела, било тужна). Постоје, међутим, радње које се, према обичном, емпиријском вредновању, не изводе на један од та два начина, рецимо, тужно. Уколико такав детерминатор ипак стоји уз име радње,

⁸О оријентацијама прилошког значења у реченицама в. радове М. Ивић: Renata Grzegorzukowa, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków ...* [приказ], Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XX/1, 1977, 241–244, као и рад наведен овде у бел. 4.

значење целог споја скреће од саме квалификације глаголске семантике (недовољно логичне квалификације) ка значењу шире процене целог чина, ка коментару.

„Дете се весело игра“: детиња игра се састоји од веселих, чилих покрета, и оно, наравно, оставља утисак веселог створа; за дете таква игра и јесте природна. Као одредба очекиваног протицања радње употребљена је детерминација у облику прилога који је семантички конкордантан с њом (у неку руку редундантан). „Дете се тужно игра“: детиња игра и туга су у суштини несагласни појмови. Оваквим исказом, са међусобно дискордантним члановима — али не преко границе логичнога, што и разликује излагање у овој тачки од излагања у претходној — појачава се утисак о изгледу, и то тужном изгледу детета које се, упркос томе, ипак игра.

Код овог другог примера имамо посла са оријентацијом прилошког значења у смеру ван глагола; ова оријентација није толико логичко-синтаксичке природе, колико интерпретационе. Не настају, дакле, случајеви („дете се тужно игра“) = „дете се игра тужне игре“ (оријентација на неправи објекат), нити = „дете употребљава тужна средства при игри“, нити = „детиња игра има тужне последице“, или др. Детерминација радње мимо онога што је за радњу нормално и очекивано доноси овде као последицу специфичан нагласак на процени: процени вршиоца радње и целог призора уопште. Пошто игра обично не бива таква каквом је представљена (тужна), онда је или дете такво (тужно), или бар тако изгледа. Ово што је речено подупрто је и следећим доказом. Казаће се: „дете се весело игра“ = „дете се игра, и то весело“; „дете се тужно игра“ = „дете се игра, а ли је оно тужно“. Приликом формулације из које произилази да се радња не врши по својој унутрашњој условљености, почиње се подразумевати извесна допуна реченоме, која се, као што видимо, да преобразити у адверзативни реченични додатак. Оваквим накнадним осмишљењем, са своје стране, опет се потврђује несагласност синтагмичких чланова („играти се“ и „тужно“). Могућност да се прилошка семантика трансформише у адверзативну допуну при иначе непромењеном садржају исказа, у оваквим случајевима наговештава да мора постојати појачано деловање на пажњу код примаоца информације, чинилац задржаног утиска; а он се и прелива у значењску компоненту искоментарисаности.

2.2. Чист антонимични однос приликом додавања антонимичних прилога уз глагол може да се не оствари из разлога чији основ лежи у природи глаголског вида.⁹

И емпиријски и језички, постоје следеће могућности: „он је добро радио, и добро је урадио“ — „он је добро радио, али је лош урадио“. То значи да квалификовање радње у њеном току, начелно, не мора да повлачи

⁹ Литература о свршеном и несвршеном виду је, практично, непрегледна, па се термини и тумачења везани за њих своде у најуже оквире.

за собом истоветну оквалификованост те радње у њеном тоталитету. У датом примеру је то, јасно, настало због ванјезичких околности. Међутим, анализе указују и на друкчије случајеве.

У радњи о којој се говори као о протоку, о курзивном остваривању, могу се видети и означити особености које је прате, које „теку“ с њоме заједно. А када се радња посматра без временског квантитета, њена се поступност више не перцепира, па се квалификација може односити само на компактно сагледану радњу. Таква достигнута целина има сопствене карактеристике, некад једнаке карактеристикама оног начина којим се према њој ишло, а некад друкчије. Имамо примере: „он је *просто/компликовано* решавао задатак“ — „он је *просто* компликовано решио задатак“. Зашто се према „просто решио“ теже формулише „компликовано решио“, и при којим се импликацијама ова друга синтаagma ипак може употребити?

У случајевима „он је просто решавао“ и „он је просто решио“ не искрсавају видљиве колизије између глаголских садржаја и придодатих детерминација: целовито виђена радња допушта оно исто одређење које је пратило и њено остваривање: „решавао је“ и „решлио“ задатак без задржавања, једним простим интелектуалним захватом. Друга два примера су друкчија. Задатак се може „компликовано решавати“, тј. уз примену већег броја заобилазних или продужених поступака, али ако се каже „компликовано решити“, настаје извештајни раскорак између одредбе која је била пратилац радње у њеном савладавању, и довршености, комплексираниости те радње. Уколико је неко „решлио задатак“ — а ту је појам процеса самом перфективношћу затрт на одређен начин (не обавезно и поништен) — губи се малопређашња осмишљеност указивања на мноштво „сегмената“ који су се ређали при решавању задатка.¹⁰

Па ипак, реченица „он је компликовано решио задатак“ може бити употребљена ако јој се у јачој мери прида значење коментара. Реченица са *просто* интерпретира се као „он је решио задатак, и то просто“, а ова друга као „он је решио задатак, а то је то испало (у овом случају) компликовано“. Очигледна је сличност са оним што је било речено у претходној тачки. И ова врста значењске неусаглашености између глагола и прилога, која је овде базирана на природи глаголског вида, као и она претходна, изазвана реалним чињеницама, имају за последицу помак према значењу утиска, процене, искоментарисаности.

3.1. У многим случајевима семантички садржај неког придева није организован тако како је организован садржај његовог антонима. Код

¹⁰Сада је реч о комплексираној радњи израженој глаголом, овде *решити*, а не глаголском именицом, која би гласила *решење*. Управо у *решити* су затрти чиниоци трајања, што је и истакнуто као битно, док *решење* може у потпуности да задржи компоненту временске протежнутости (уп. текст са бел. 7). На пример: „решење није постигнуто одједном, него је потрајало“; зато су сасвим остварљиве синтагме и „просто решење“ и „компликовано решење“.

прилога је такво неслагање још чешће. На пример, у придевској употреби лакше се остварује антонимија *добар/рђав*, него у прилошкој употреби, тј. у пару *добро/рђаво*. При разноврсним употребима прилога *добро* у знатнијој мери се реализују подзначена чији су најкоректнији опозитуми *лоше*, *слабо*, а и други, премда оштре границе не могу у том смислу да се повуку. — Наравно, могло би да се пође и у подробнију анализу придевских значења речи *добар/рђав*, *лош*, *слаб*, али о њима овде није реч.

Већ и кроз саме многобројне дефиниције адвераба,¹¹ како су их дали обрађивачи РСА с обзиром на подзначења, као и кроз смисао прикључених примера, а нарочито приликом њиховог теоријског преобраћања у супротстављене исказе, јасно се очитује чињеница да значење прилога гравитира од неутралне одредбености, каква је чешћа у одговарајућем придеву, ка процени, одмеравању, вредновању. (То приновљено значење може се, повратно, репрекутовати у придеву, стављеном уз глаголску именицу, уп. т. I 5.) Видимо да се ово слаже са неким већ раније изнетим опаскама, а потврде за то налазе се у примерима који непосредно следе.

Као илустративни примери навешће се парњаштва *добро/рђаво*, *лоше* ..., *лако/тешко* и *згодно/незгодно*.

Добро. Пошто су разгледани сви примери за овај прилог, нађен је невелик број случајева у којима би, при грађењу супротстављеног исказа, реч *рђаво* стајала, према говорним узусима, најприродније: „*добро/рђаво* се владати“, „*добро/рђаво* се држати“ (ово друго, с тим антонимом, говори се данас углавном у вези с физичким држањем тела, леђа); и још неколико примера.

Под I.a. дефиниција гласи: „задовољавајући квалитетом, успешно“; примери: „нова метла *добро* мете/ (стара) метла *слабо*, *лоше* мете“, „*добро/лоше*, *рђаво* потрошен новац“ и др. Деф. I.б.: „у складу са моралним и другим нормама; прим.: „За време рата *добро/слабо*, *лоше* се држао“; „коњ *добро/слабо* слуша“. Деф. I.г.: „подробно, сасвим темељно, поуздано“; прим.: „питања која се *добро/слабо*, *недовољно* расправе“, „*добро/лоше* сам оценио пре него што сам ставио на папир“, „*добро/слабо* се види како птице лете“. Деф. I.ђ.: „обилато, богато“; прим.: „пласуљ *добро/слабо*, *недовољно* заливати“. Деф. 4.a.: „срећно, погодно, прикладно“; прим.: „*добро/лоше* сам се удала“, „*добро/слабо*, *рђаво* је прошао“.

Ово што је доведе показано сведочи само о једном виду „неусклађености“ између прилога *добро* и неколико његових опозитума. У сваком појединачном случају он је најпрецизније супротстављен једноме од њих. Разлози за то леже у постојању једва приметно издиференцираних значењских слојева у самоме *добро*, као и у неким говорним навикама при

¹¹ Даље се скраћено наводе дефиниције из *Речника српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности* (РСА), заједно са пробраним примерима, такође сведеним на потребни дистинктивни контекст. У самим оквирима примера исписују се и антонимични одн. опозитни прилози. Компаративи и суперлативи су за анализу исто што и позитиви.

удруживању појединих прилошких и глаголских речи. Сваки случај могао би да буде проучен посебно.

Препреке за антонимични исказ (уопште) могу настати због садржаја у ширем контексту. Под већ наведеном дефиницијом за 1.а. („... успело, успешно“) налази се пример „добро Муја бјеше погодила међу токе у прси широке“. Бесмислено је „рђаво, лоше, слабо погодити међу токе у прси“. Контекст говори о тачном поготку, те је прилог *добро*, уколико га најпре видимо у служби квалификације поготка, овде редувантан; међутим, он стоји и у служби наглашене похвале, одобравања. Али када у контексту не би стајала конкретизација поготка (тј. „међу токе у прси широке“), сâм адверб *добро* имао би своје диференцијално значење: „тачно“. Напоредо с таквим исказом, без ширег контекста, био би реалан опозитум „лоше је погодила Муја“: говорно лице би обзнанило да је особа која је нишанила у Муја погодила Муја без жељеног ефекта, у неки невиталан део тела, да је погодила ван правог циља, „нетачно“.

Наилази се на грађу у речничкој обради прилога *добро* која открива потпуну немогућност прављења супротстављених примера, ни са једним од опозитивних прилога, пошто се значење *добро* сасвим спецификовало, и то у правцу појачавања глаголске семантике. Тако се у речи *добро* јавља значење блиско појму „врло“, „веома“, које није преобративо у своју супротност. Деф. 1.е.: „усрдно, са великом силином, жестоко“; прим.: „но вас сестре добро молим“, „добро су нам навалили Турци“, „даде ме добро избити“. Деф. 1. ж.: „у пуној мери, у високом степену“; прим.: „добро ћемо се ужелети једно другога“.

Лако. Деф. 1.а.: „изводљиво с мало напрезања, с мало напора, без великог труда, с лакоћом“; прим.: „*лако/тешко схвата*“. Примери под 1.б и 2.в. такође се могу трансформисати тако да се прилог *тешко* употреби без икакве сметње. Али се у извесним случајевима симетрија нарушава, слабије или јаче.

Деф. 3: „брзо, одмах, зачас, нагло“; прим.: „*лако/тешко назебе*“. Даљи пример: „човек се у рачуну лако превари“. Ако би се рекло „човек се у (таквом) рачуну тешко превари“, показало би се да *тешко* не значи само „после дужег времена“, тј. супротно према датом у дефиницији „одмах“, већ би се наговестило и друкчије значење: семантика оваквог примера приметније би се померила према исказу о реткој остварљивости. Тада би и *тешко* (а заједно са њим и опозитно *лако*) имало значењску нијансу мале (одн. велике) учесталости одговарајуће радње (нпр. и ово: „деца се лако збуњују кад одговарају“).

Деф. 2.а.: „у врло малој мери, незнатно, једва (у погледу интензитета)“; прим.: „министар је *лако/тешко* оболео“, „*лако/тешко* га је ударио“. Ни у овој тачци обраде примери нису једнородни, иако свима њима дата дефиниција одговара. Један од примера гласи: „руке му *лако/тешко дрхтају*“; у опозицији би стајало „руке му јако дрхтају“.

Даље: „перје на репу је *лако** *тешко* савијено“; за супротно значење би се употребила формулација „перје на репу је *јак* савијено“.¹² Закључујемо да је у ова два примера прилогу *лако* придодат још и семантички присенак мале опсервабилности, слабије уочљивости, док се опозитни присенак при употреби прилога *тешко* (уз глаголе који сами нису из значењске породице „видети“) не добија.

О пару *лако/тешко* било је говора и у т. II 1.4.

Згодно. Споменућемо да је у свом чланку Д. Бошков¹³ у вези с придевом *згодан* тачно рекла: „За *згодан* у синтагмама типа *згодна девојка*, *згодан младић*, супротно по значењу није *незгодан*, већ *ружан*, а за *незгодан* (у значењу: *неугодан*) — рецимо, он је *ужасно незгодан* — супротно је *угодан по нарави*, *карактеру* и сл.“. Оваква опаска тачно допуњује оно што се овде говори у вези с неизбалансираним односима код антонимичних прилога.

У РСА реч *згодно* има јединствену, додуше доста разубјену дефиницију: „на *згодан* начин, пријатно, угодно; удобно; лепо, добро“. Примери: „јутарња свежина је *згодно** *незгодно* хладила босе ноге“; „у кући се станује *згодно*? *незгодно*“; „мајстор зна *згодно*? *незгодно* да скроји“. Произилази да уколико *згодно* значи „прикладно“ на неком средњем ступњу између техничке угодности и уобичајености, узурелности („*згодно* становати“, „*згодно* скројити“), антонимија се толерише, поготову у таквим реченицама где би неки шири реченички фактори то посебно подржавали; нпр.: они тамо станују *незгодно*, много их је у једној соби“; „мајстор му је некако *незгодно* скројио сако“. Уколико је у питању физичка удобност, пријатност („свежина *згодно* хлади ноге“), антоним *незгодно* није употребљив.

Међу скупљеним примерима у РСА издваја се реченица „то се особито *згодно* може примијенити“. Прилог је везан за глагол „применити“. Донекле преиначена, супротна реченица би могла да гласи: „не може се тако *незгодно* примењивати овај поступак“, где је прилог *незгодно* прикладан за употребу. Значење је овде усмерено на сврсисходност (одн. у антонимији на њено одсуство), али такав присенак није извучен у дефиницији за *згодно*.

Закључак који се изводи из ових конфронтација јесте тај да прилог *незгодно* допушта да буде употребљаван углавном у нешто апстрактнијим значењима, у негирању неке усвојене конвенције, правилности и сл., док његов парњак *згодно* има проширеније поље примене.¹⁴

¹²У овом примеру разматрање се приближило проблематици *прил.+прид*. Ипак, могућно је рећи „поветарац му је *лако/јак* савио перје на репу“.

¹³Придевска негација ... (в. бел. 1), 64.

¹⁴У анализама на могло да се пође и од антонимичних прилога *рђаво*, *тешко*, *незгодно*. Анализе су на овом месту прикраћене у својој целовитости, јер би проученост

3.2. У случајевима када се глаголи и прилози „сабирају“ уз мањи или већи губитак стварносне компатибилности, може настајати асоцијативна компатибилност.¹⁵ Многа метафорична значења прилога су у језику устале и засведочена у речницима. Без обзира на то да ли су у питању прилози такве врсте, или су неке прилошко-глаголске метафоричне везе настале импровизовано, *ad hoc*, у тим обртима антонимични прилози се појављују са друкчијом учесталошћу, или са нешто измењеним значењским призвуцима, или се уопште не појављују.

У оваквом светлу су разгледани прилози *здро̀во/болѐсно, нездро̀во; хладно/то̀пло, врело, вру̀ће; слатко/гор̀ко; чисто/пр̀љаво, нечѝсто*. Где год се могло, тумачења и примери су узимани из РСА, а где је обрада недостајала (после слова *м*), служили смо се Речником српскохрватског књижевног језика Матице српске (РМС). Узимане су у обзир позиције које одговарају садашњем разматрању.

Здро̀во. Деф. 2.б.: „разложно, трезвено, на позитиван начин, исправно, рационално“; прим.: „мисли здраво и одлучно“, „у Христову науку здраво верују“, „успели смо да проблем здраво поставимо“ и др. Прилог *здро̀во* је овде чврсто закорачио у поље пренесене семантике, у које се прилог *болѐсно* није још упутио. Истина, може се направити реченица „он мисли болѐсно“, али је то онда метафора неуврежена у стандардне говорне навике, на нивоу индивидуалног трагања за изразом. У већини ових одн. оваквих примера у опозитном смислу би се употребило *нездро̀во*. Придев *нездрав*, као и одговарајући прилог, упућују највише на пренесено значење.

Остала небуквална подзначења речи *здро̀во*, према РСА, свде се на службу појачавања семантике у управном глаголу. Примери су типа „здро̀во се ражалио“, „здро̀во диже нос“, „упни се здраво“, „здро̀во рањен“ итд. Занимљиво је да се донекле слична семантичка служба јавља и код прилога *болѐсно*. За тај прилог је дата јединствена дефиниција: „као у болести, претерано“; прим.: „болѐсно концентрисан“ (преводиво у „болѐсно се концентрисати“). Значење је такође „веома“, као и код *здро̀во*, али уз констатацију о грозничавом, „нездравом“ потенцирању онога што значи глагол.

сваког прилошког пара — а имају се у виду утврђена значења прилога — била потпуна тек онда када би се на методолошки сасвим једнак начин сва хетеросемија разгледала у оба парњака. Разлог за дати избор био је техничке природе: наиме, у РСА су у време писања расправе били обрађени управо они прилози који су овде разгледани као полазни.

У следећој тачки није се сматрала нужном оваква методолошка уједначеност (примери су узимани и из другог речника), пошто се у њој говори о метафорама, а оне представљају отворен систем, подложен непрекидном разгранавану.

¹⁵У француском језику, нпр., постоје синтагме *famber rouge* и *rire jaune*. При сачуваном једнаком синтаксичком односу, прва синтагма чува дословни одредбени смисао, док је друга фигуративна (*Сравнительная грамматика романских языков*, изд. АН СССР, Институт языкознания, Москва, 1972, стр. 353). Аутори даље говоре о томе да је тешко одлучно рећи да ли у формирању таквих фигура већу улогу игра лексички или синтаксички чинилац (354).

Поводом здраво в. и даље, у т. II 3.3.

Хладно. Деф. 2.а.: „без узбуђења, мирно“; прим.: „размишљаше хладно“, „око посматра хладно“. Не постоји могућност да се у опозитном смислу употреби прилог *топло*, али се према РСА, употребљавају *врело* и *вруже* у значењу „ревностно“, „ватрено“; прим.: „заузимао се врло врело за нас“, „ја ћу га вруже препоручити“. Друкчије је код случајева обухваћених под хладно 2.б. Деф.: „без осећања, нељубазно“; прим.: „одговори хладно“, „хладно нас примише“. РМС даје под *топло* 2. дефиницију „на топао начин, срдачно“, са примером „руковаше се топло“.

Слатко. Подела на подзначања у РМС, по нашем мишљењу, није дата сасвим доследно. Овде ће се друкчије раздвојити значењски типови, уз задржане синтагме из грађе РМС.

а) Прилогом се интензивира значење оне радње (збивања) у чијој природи већ лежи извесна блискост са појмом слаткога („слатко мирисати“), или, у метафори, са појмом пријатнога уопште: „слатко тепати“, „слатко миловати“. б) Прилогом се интензивира значење радње по себи неутралне, која у свом интензивираним степену може постати пријатна на неки особен начин: „слатко јести“, „слатко зевнути“, „слатко спавати“. в) Семантиком прилога радња се детерминира као неусиљена, драговољна, радосна: „пара дата слатко и весело“. За реч *горко* у РСА је дефиниција јединствена али комбинована, а примери разновидни. Пример „све је одисало горко на увеле георгине“ односи се на горчину у непренесеном смислу (одговара синтагми „слатко мирисати“), док су остали примери метафорични. Тако, прилогом *горко* интензивира се радња сама по себи непријатна, болна: „горко јецати“, „горко рани Марка у главу“ (необична веза), „горко стењати“, „горко ће се преварити“ и сл., што је у аналогiji са нашим *слатко* а) метафоричним. У осталим примерима, доста многобројним, овај прилог стоји махом уз разне глаголе говорења, испољавања мисли или осећања: „рече горко“, „насмеја се горко“, „горко помисли“ и др.; исто тако, у инвентивнијим спојевима, као „кума ме је горко дочекала“, „испитивао је дуго и горко цели његов историјат“. У целој овој другој групи примера претеже социјативни тип одређивања глагола: „реализовати радњу са горчином, уз осећање тегобе, туге, јеткости“ и сл. То донекле удаљава ову групацију од случајева који би иначе могли бити аналогни са *слатко* б), пошто је тамо израженије значење интензивирања радње, а овде - допуњавања радње неким спољним обележјима.

Чисто. Деф. 1.б.: „без икакве примесе или сметње“; прим.: „говори чисто српски“, „баритон звучи чисто“. Употребљиви антоним је овде *нечисто*. Деф. 3.: „јасно, разветно“; прим.: „Маша му чисто казала да воли Раду“ (синтагма је необична), а антонимични исказ се не може остварити. РМС не даје фигуративно значење прилога *чисто* „поштено, морално исправно“, уз које би ишао пример (наша конструкција): „он је током своје каријере све радио чисто“. Овај речник уопште не даје *прљаво*

као прилог; уз наш пример могло би у антонимичном односу да стоји „он је неке ствари радио прљаво“.

Закључујемо да се у преносним значењима антонимични прилози понашају у знатној мери независно. М. Ивић је тачно приметила како је неосдрживо „запажање о томе да метафоризација не разара антонимију“.¹⁶

Говорникова одн. пишчева инвенција има велике могућности да обогаћује текст (и подтекст) спрежући глаголе са прилозима. У смелим потрагама за експресијом догоде се и формулације са антонимичним прилозима необичних облика. Наишли смо на реченице у књижевним делима: „старе степеннице зашкрипаше толико познато и *запамћено*“ (Д. Ђосић, *Отпадник*), и „глуво и *заборављено* живјели и нечујно умирали“ (Б. Ђопић, *Пролом*). Антонимичан значењски однос у овако употребљеним прилозима *запамћено* и *заборављено* постоји, мада не сасвим уравнотежен.

3.3. Поједине везе *прил.+глагол* прешле су у устаљене колокације, код којих се варирање помоћу антонима, разумљиво, не може очекивати. Овде је појам колокације узет у нешто ширем значењу, наиме, поделили смо га на лексичку и синтаксичко-лексичку колокативност.

Под лексичком се подразумевају случајеви као „песимист гледа црно на живот“ (настала је и реч *црноглед*). „Гледати бело“ не значи „бити оптимист“: оно има сасвим другачије значење — „гледати згрануто, разрогачених очију“. Колокација је и „добро доћи,“ (створене су речи *добродошао*, *добродошлица*). Није познато „*рђаво доћи“, „*лоше доћи“, евентуално: „зло си дошао“, али не са конотацијом злих жеља, лошег дочека, већ у смислу „у зао час“.

Синтаксичко-лексичком колокацијом смо овде назвали једну одређену везу прилога *здравио* са глаголом, која се одржава под посебним синтаксичким и семантичким условима; прим.: „вратити се здраво“. Дефиниција из РСА, под *здравио* 1.б.: „у животу, у снази; без ране, погибије, невоље ...“; прим.: „оде здраво“, „могоше ли здраво путовати“, „сви се Ахејци вратили здраво“, „стога га пропустише здраво те прође“. Синтаксичка посебност је у томе што се прилогом одређује стање (здравствено) субјекта у реченици — а то, иначе, нормално захтева употребу придева. Семантички је услов тај да у предикату треба да стоје глаголи субјектовог кретања (ходања, путовања). У таквим склоповима говори се само прилог *здравио*, не и *болесно*, премда би у стварности лица о којима се реферирше кроз субјекте могла и не бити здрава („*Ахејци се вратише болесно“). Језик је усталио овај тип повезаности свакако због асоцирања са разноврсним учтивим изразима, када се исказују добре жеље и поруке.

¹⁶ Показано је да *мутан* „редовно, при карактерисању људског створа, поништава антонимијско партнерство са *бистар*, а задржава га са *јасан*“ (*Jedan prilog ...*, в. бел. 1, стр. 125, 126).

III

Прилози димензионалних значења

1. Димензионалне одредбе уз именице и уз глаголе пружају грађу за посебну опширну студију. Тема о изражавању димензија у нашем језику очекује пажљивог обрађивача, а ово што је скупљено у одељку III чини само скицу такве будуће обраде, овде уклопљену у специјалну проблематику.

Основна питања везана за димензије рачвају се на самом извору у два рукавца: димензије просторних и димензије временских величина и односа. Карактеристично је да скоро у свим лексемама са значењем димензија (па и у напред помињаним интензитетско-особинским), сврстаним по правилу у парове, постоји и значењска компонента већег одн. мањег од норме. Засебни изрази за одговарајућу норму, за „средњу димензију“, без прибегавања допунама („средње висок“ или сл.) ту не постоје. Постоји само могућност да се напореда с тим лексемама граде и њихови деминуирани, еуфемизовани, аугментизовани облици: *омањи, омален, повелик, великачак* итд. (*великачак*, према РСА, има значења и „прилично велик“ и „врло велик“).

У најкраћим цртама размотриће се детерминације простора и времена најпре на придевским речима, из чега ће се већ назрети замршеност антонимичних односа у тој области, још и појачана уколико се придевско одређивање премешта у прилошко.

У смислу простора, величина се на првом месту изражава придевима *велики* и *мали*. Оваква детерминација величине је уопштена, тј. неквалификована и без специфичног компаративног чиниоца (о коме даље). Квалификовано се величина може посматрати било хоризонтално од локализатора, и то „попречно“ — *широк/узак* или „уздужно“ — *дугачак/кратак*,¹⁷ било вертикално, и то или изнад локализатора — *висок/низак*, или испод њега — *дубок/плитак*. Квалификација *тесан* је на прелазу ка значењу интензитета: „превише узак“, и нема свог чистог антонима; има опозитивне: „*тесан/широк* кланац“, „*тесна/удобна* ципела“, „*тесна/лабава* веза“. Најзад, величина се посматра компаратизовано — *крупан/ситан*: ту се, наиме, имплицира међусобно поређење са примерцима исте врсте који су представљени у маси — „*крупан/ситан* шљунак“, или поређење неке јединице са замишљеним еталоном, са средњом вредношћу истородних примерака — „*крупно/ситно* дете“.

Време се, по свему судећи, уопште прихвата као метафора простора, као позната четврта димензија. Његова величина се доима као хоризонтална уздушна протегнутост — *дуг/кратак*. Одређење времена се такође може квалификовати — као *брз/спор*, а и компаратизовати — као *чест/редак*, у приближној аналогiji са димензијом простора.

¹⁷ Наравно, и *дугачак/кратак* се може посматрати „попречно“. За просторну дужину се употребљава и *дугачак* и *дуг*, што није случај када се ова ознака пренесе на трајање времена (онда само *дуг* у исправном изражавању).

Придевска употреба ових одредаба, још пре било какве метафоризације (а ње има на различитим ступњевима) често одступа од коришћења чистим антонимима када се траже опозиције за разне значењске компоненте. На пример, у просторном подручју: „*кратак/дугачак* капут“, „*кратак/опширан* садржај књиге“. У подручју времена јављају се слични случајеви.¹⁸

Сав овај, овако укратко оцртан систем ознака за димензије ремети се и даље, на себи својствене начине, када се придевске одредбе преобраћају или замишљају као преобраћене у прилошке.¹⁹

2.1. Што се тиче просторних детерминација, прилог *велико* уопште не постоји у значењу које би одговарало значењу мотивног придева *велики*.²⁰ Прилог *мало* уз глаголе представља нешто сасвим друго у синтаксичком погледу: или објекатску допуну — „мало радити,“ = „урадити малу количину посла“, или додатак за ознаку трајања — „мало урадити“ = „радити кратко време“. Овакво *мало* стоји као опозитум према *много*.

Код детерминација које смо назвали квалификованим имамо следеће појаве. Када семеме које у придевском облику значе вертикалну протегнутост стоје прилошки, искрсава двојаки значењски садржај: директивни и стационарни. Имамо: „*високо/ниско* узлетети“ — „*високо/ниско* летети“; „*дубоко/плитко* уроњавати“ — „*дубоко/плитко* лежати под водом“. Овде постоје и прелазне аперцепције: „*високо* је уздигнуо чело“ може бити схваћено на оба начина и прешло је у колокацију). Донекле слично томе, прилози у „*високо/ниско* градити“ упућују или на грађење „на *великој/малој* висини“ (о насељима у брдовитим пределима), или на објекатску оријентацију: „градити *високе/ниске* куће“. Код хоризонталне „попречне“ димензије двовалентност такође постоји: „*широко* размахнути крилима“ — „*широко* поставити засеке“; ово се не говори са *уско*. Има и овде прелазних случајева у погледу директивности одн. стационарности.

¹⁸ Проучавалац ове проблематике у немачком језику П. Г. Лафренц показује колика је неравнотежа међу антонимичним придевима у области димензионалних значења: *велики/мали, дубок/плитак* и др. (*Zu den semantischen Strukturen der Dimensionsadjektiva in der deutschen Gegenwartssprache*, Güteborger germanistische Forschungen 24, 1983). Наводи се и ранија литература. Аутор наглашава да је употреба таквих придева посебно илустративна за увид у значењске садржаје придева уопште (стр. 15, 17–20, 20–29).

¹⁹ Као давнашњу и давно заборављену антиципацију будућих разматрања о опозитним прилозима, изнету у нашој стручној литератури, навешћемо реченицу из чланка Д. Костића, *Разнолика употреба прилога „ретко“*, Наш језик ст. серија VII/8, 1940, 229: „Употреба прилога *ретко* доста је честа и разнолика, у поређењу с употребом и његовог компаратива *ређе* (*најређе*) као и опозитума *често*, заиста ретком и мало разноликом“.

П. Пинер, *Заменички прилози (граматички статус и семантички типови)*, Нови Сад, 1983, поред сажетог прегледа дефиниција датих за прилошке речи у досадашњој науци (42–45), има на неким местима запажања која су делимично у вези са нашом садашњом анализом просторних и временских детерминација (стр. 75, 106–107).

²⁰ У РСА постоје само покрајинска значења: *велико* у позитиву значи „веома“, а у компаративу и суперлативу, тј. као *веће, највеће*, значи „више“, „највише“.

Примери из РСМ: „широко се гранати“ (прешло је у колокацију), „орлови гледају широко“. Ни ово се не говори са *уско*, без обзира на то шта значи последњи, помало неодређен исказ о орловима. Што се тиче пара *дуго* (*дугачко*)/*кратко*, он показује двоврсност друкчијег типа. У просторном смислу налазимо оријентацију на објекат: „*дугачко/кратко* писати“ (нпр., одговор на писмо); *дуго/кратко* говори се у временском смислу, о чему даље.

Придевима осмишљеним као просторна компаративизација одговарају прилози *крупно/ситно*. Њихова употреба уз глаголе такође ствара оријентацију на објекат; „*крупно/ситно* сецкати“, и приближава се особинском одређивању (као што је то нпр. у „*округло* сецкати“).

2.2. Наведени су случајеви неупотребљивости прилога *уско* напредо са нормалном употребом *широко*. Исто тако, на пример, поред „широко отворити прозор“ (често и: „широм“), не говори се „*уско* отворити прозор“, премда се радња, у суштини, може тако извршити, прозор се може отворити сасвим мало, може се одшкринути. Слично томе, поред „кратко подшишати косу“ не каже се „*дугачко* подшишати косу“, мада логично наслућујемо да би се тако могло рећи о недовољно подшишаној коси. Објашњење које уз ово следи повезује се са оним о чему се говорило у неким тачкама пододељка II и заслужује посебан осврт.

У свим случајевима допуштене употребе прилози су „паралелни“, конкордантни са управним глаголима. *Размахнути, гранати се, отворити* јесу речи са основним значењем увећавања хоризонталног простирања, раширивања, тако да прилог *широко* уз њих, по овом чиниоцу, представља редуванцу, међутим, он ту служи за појачање већ датог значења, па и као експресивни елемент. Слично се закључује и у вези с „гледањем орла“, где сâм глагол *гледати* још не индицира ни ширину ни ускост, али ширину индицира познати појам „орловског гледања“: овде се, дакле, горње тумачење о спрези не односи на глагол, него се односи на целину исказа. Све је исто код „кратко подшишати“: смисао глагола је скраћивање, што и префикс потврђује, те се прилогом *кратко* само потенцира одговарајуће усмерење радње.

Немогућност употребе прилога *уско* и *дугачко* у овим реченицама упоредићемо са оним што смо износили у т. II 2.1. и 2.2 („дете се тужно игра“, „он је компликовано решио задатак“) и у II 1.4 („он се хладно обукао“). У вези са прва два случаја, где је прилог само практично или интерпретационо у раскораку са глаголом, рекли смо да језик ипак допушта такве спојеве, а да значење тада прелази у коментар. Поводом трећег примера било је речено да је дискордантност између *обући се* и *хладно* у самој природи њихових лексичких значења, тако да језик не трпи спрезање те врсте, чак ни са преносом на семантику коментара. Управо се овим трећим случајем у потпуности се слажу „*уско* размахнути“ и сл. или „*дугачко* подшишати“, те није потребно понављати исто тумачење.

2.3. Међу придевским речима постоји напред непоменут специфичан пар *далек/близак*. Поред стационарног, и то пунктуалног значења — „*далека/блиска шума*“ постоји и стационарно линеарно — „*далеки/блиски пут*“ (рецимо, по километражи), као и директивно — „*далеки/блиски домет*“ (дохитање). Према овим придевима стоје прилози који развијају стационарно и директивно значење: „*далеко/блиско* (чешће: „*близу*“) *стајати*“ — „*далеко/блиско* („*близу*“) *добацити*“. Даље ћемо видети реперкусије ових поимања и у сфери временских исказа.

2.4. Као и код метафора са укљученим особинским прилозима, и овде се, код прилога димензионалних просторних значења, јављају разни нерегуларни односи.

Према РМС, под одредницом *широко*, међу примерима који нас сад интересују чита се следеће. Деф. 2.б.: „у великој мери, много“; прим.: „широко се расположио“. Деф. 4: „слободно, безбрижно“; прим.: „смејао се широко“, „живео широко“. Деф. 5: „свестрано, опширно, потанко“; прим.: „стане широко цртати идеал жене“, „прича широко“. Ни у једном од значења која би била у пуном контрасту са значењима датим у трима дефиницијама не би могла стајати одредба *уско*. Под *уско* РМС даје: деф. 2.а.: „присно, интимно“; прим.: „уско везан заједницом интереса“, „уско су се спријатељили“. Деф. 2.б.: „једнострано, ограничено“; прим.: „на извоз се гледа прилично уско“, „питање су поставили уско“. При замишљеним супротним значењима не би се употребио прилог *широко* у првом случају (2.а.), али је он ипак могућан у другом (2.б.), и тада би реченицама најближе одговарала показна дефиниција *широко* 5, премда не у потпуности.

У непренесеном смислу се говори „*крупно/ситно писати*“. Метафора „*крупно писати*“ („*крупно се писало о томе*“) значи „*писати са придавањем великог значаја*“, али „**ситно писати*“ не постоји у смислу узгредног, маргиналног бележења о нечем.

Могу се наводити и даљи примери, али је и из овог малог броја видљиво да се метафоре и овде развијају самостално, неспутане парњаштвом. Неке од њих се устаљују као колокације: „*дубоко се замислити*“, али не и „**плитко се замислити*“ у евентуалном значењу „*накратко се замислити*“: ово и због дискордантног односа између прилога *плитко* и глагола *замислити се*.

Запажа се да неки метафорично искоришћени прилози стоје уз трпне придеве, међутим, не и уз друге облике истог глагола. Трпни придев се готово претапа у неглаголски описни, те као описни изискује детерминацију: „*широко образован човек*“. Ни овде се не ствара антонимично „**уско образован човек*“ (евентуално се може тако рећи у шали).

3.1. Прелазећи на прилоге се значењем временске димензије, указујемо најпре да се у временском смислу не говоре ни придеви *велики* и

мали. Они се могу појавити у преплету са семантиком просторне величине (која и јесте њихов главни смисао), или са семантиком вредносне оцене: нпр., „велико очекивање“. Што се тиче прилошке употребе, *велико* је у временском смислу неприменљиво, а о речи *мало* у том истом смислу било је помена у т. III 2.1.

3.2. Преобликовање у прилоге неких других придева са временским значењима и семантичке последице које затим настају воде у посебну проблематику тесно повезану са постојањем двојаког глаголског вида. Стварају се и симетричне и несиметричне ситуације, што је сасвим очекивано, јер глаголски аспект и појмовни садржаји временских прилога делују у истој, у темпоралној сфери, где су могући њихови судари и укрштања. Специфичне неусклађености произилазе из чињенице да су и сами перфективни глаголи хетерогена групација.

Међу танане анализе глаголске перфективности са њеним подвидима спадају код нас делови велике, сада већ давнашње студије Ђ. Грубора,²¹ чија су поједина запажање подстицајна, премда се Грубор није бавио питањем антонимичних одредаба уз глаголе.

У вези са глаголским аспектом најпогодније је да се разгледа парњаштво *брзо/споро*, из области квалификованих значења, како смо их назвали говорећи о просторној димензији. Узгред — не заборављамо да реч *брзо* значи и „одмах после нечега“: „он је брзо досуо још вина“.

Уз глаголе који означавају тренутачну радњу не могу стајати прилози ни *брзо* ни *споро* („**брзо/споро* севнути“). Они се не слажу ни са свршеним глаголима деминутивног и аугментативног значења, као што би, нпр., било „**брзо* поплакати“, „**споро* пресолити“. Умањеност одн. увећаност количине глаголског трајања не прихвата истовремено одредбу по још једном, концептуално друкчијем временском моменту.

Ипак, неки од свршених глагола могу да буду детерминирани и једним и другим прилогом. То су глаголи из круга оних свршених који садрже — или прикривено садрже — семантику аткурзије према свршености, семантику протегнутог времена које се комплексира у свршеност. Дајемо табелу са четири таква развојна глагола, у њиховом несвршеном и свршеном аспекту:

брзо/споро улазити — *брзо/споро* ући
брзо/споро решавати (задатке) — *брзо/споро* решити
брзо/споро долазити — *брзо/споро* доћи
брзо/споро везивати (крајеве канапа) — *брзо/споро* везати

Из примера сазнајемо да детерминација *брзо* пристаје и уз несвршене и уз свршене глаголе, и то уз њихове различите типове, а ову различитост

²¹ *Аспектна значења*, Rad JAZU 293, 1953, стр. 9. и д. Анализе видских значења у новијој литератури су веома многобројне, али нам је позивање на Грубора за ову прилику довољно.

сагледавамо из неједнаких антонимичних могућности, тј. из пристајања или непристајања одредбе *споро* уз одговарајућу свршеност.

Прилог *брзо* уз несвршени вид припаја се као „курзивни“, он квалификује трајну радњу у складу са властитом семантиком. Као што видимо, он такође стоји и уз дате типове свршених глагола, и у тим случајевима карактерише комплексно схваћену трајну, развојну радњу (може се упоредити са „он је просто решио задатак“ из т. II 2.2). Треба приметити да између та два *брзо*, тј. уз несвршен и уз свршен глагол, постоји специфична разлика: „*употребљавајући* — *употребивши* (релативно) кратко време“.

Прилог *споро* стоји нормално, „курзивно“ уз несвршени вид, али показује неједнаку припојивост уз свршени. Постојање или непостојање његове службе поред свршених глагола зависи од тога са каквим се садржинским детаљима појављује у перфективном виду семантика комплексираниости, колико се у глаголу још види, одн. више не види, фазност или издељност одговарајуће несвршене радње.

Тако, под „споро ући“ подразумева се спорост корачања које је довело до уласка. Истина, не искључује се да „споро ући“, као и „спори улазак“ споменут у т. I 5, могу изгледати многим представницима нашег језика као да су на самој граници реченичне толеранције, или да су уопште неупотребљиви. Слично као у неким случајевима из претходног разматрања, уграђујемо такве спојеве у прикладне контексте (ни метафоричне, ни нарочито стилизоване), те добијамо коректне исказе; нпр.: „дуго су га чекали, и најзад је он ушао, замишљено, споро, некако одсутно“, или: „његов достојанствени, спори улазак био је дочекан комешањем, па онда великим узбуђењем и аплаузом“, и сл.

„Споро решити“ донекле индицира фазе у одређеном интелектуалном поступку, међутим, више се прелива у коментар (треба се подсетити на „компликовано решити“ из т. II 2.2); ту, дакле, није чисто временским параметром оквалификована радња која решавање води ка решењу, већ је процењен и ефекат који пропраћа целину. Претпостављамо да ни „споро решити“ не мора сваком представнику језика изгледати као несумњиво прихватљив лексички спој. Код глагола *доћи*, привидно посве подударног са *ући*, детерминација са *споро* изостаје, стога што се „долазак“ аперцепира скоро искључиво као „почетак присуства“, као настали резултат после ходања и укорачивања, а не као „крај одсуства“ у чије се време догађало приближавање, долажење. На исти начин, радња *везати* (крајеве канапа) не посматра се као комплексирано *везивати* са неким његовим поступним фазама. Реченице „он је споро дошао“ и „он је споро везао“ нису подобне чак ни за настанак семантике коментара. У делимичној аналогiji са ранијим тумачењима, неподобност за значење коментара и овде је последица изразите дискордантности у појмовним садржајима тих свршених глагола и тог прилога.

У многим случајевима у којима је дубиозна или сасвим искључена употреба прилога *споро*, на његово место могу да ступе прилози *полако*,

лагано: „?споро испричати“ — „полако испричати“; „?споро појести“ — „полако, лагано појести“. За помирење противречних концепата комплексности радње и (релативно) дужег, „развученог“ трајања њеног комплексирања, језик налази решење у прилозима *полако*, *лагано*, јер они, како изгледа, мање осликавају успореност акције и више су особински него димензионални.

Дата тумачења се не заснивају у пуној мери на подробним анализама у Груборовој подели перфективних глагола. Перфективни развојни су код њега пантивни, тотивни, инкоативни, финитивни ... мајоративни, интензивни, сативни ... — при чему тврдимо да би био веома захвалан задатак истражити компатибилност сваке од тих његових групација са појединим временским прилозима. Исто тако, управо садашња анализа даје повода за закључак да се у глаголима, поред логике квантитета, коју је са различитих гледишта минуциозно обрадио Грубор, исказује и логика стварносног садржаја, битна при додавању временских одредаба. На пример, међу Груборове инкоативне иду сасвим равноправно и *заиграти* и *запевати*. Ми примећујемо да са првим од њих, са *заиграти*, могу да стоје прилози и *брзо* и *споро*; они се односе на учесталост или проређеност оних „фрагмената“ радње који су игрању својствени (кораци, скокови), те значе, отприлике, „у *брзом/спором* следу“. Са другим глаголом, са *запевати*, *брзо* пре означава напред поменуто „одмах“ (то је, уосталом, *брзо* могло значити и уз *заиграти*), неголи „брзим темпом“ или сл. И прилог *споро* са глаголом *запевати* далеко је мање употребљив него са *заиграти*. Све ово је последица факта да се у *заиграти* чува „стварносни садржај“, фрагментираност радње, док у *запевати* тога нема, сем ако би се нарочито обратила пажња на начин ређања нота или тактова.

Перфективни глаголи које Грубор назива стативним — *остати*, *проборавити* и сл. — значе само то да постоји нека количина трајања: они немају ни „за собом“ (као *ући*), ни „испред себе“ (као *заиграти*) развој радње, па онда ни степен његове брзине. Стога се не може рећи ни „*брзо остати“, ни „*споро проборавити“. Иако перфективни, они ипак индицирају, како је речено, количину трајања, тако да је остварљиво „*дуго/кратко остати*“, „*дуго/кратко проборавити*“.

Прилози *често* и *ретко* (из сфере компаративизовања), захваљујући значењу које указује на итерацију, стоје само уз несвршене глаголе, осим у посебној синтаксичкој конструкцији кондиционалног уобличења: „он би често запевао“, „он би ретко пропустио које предавање“.

3.3. Помињани специфични придевски пар *далеки/блиски* добија у временској аперцепцији (као и у просторној) и стационарно пунктуално значење — „*далеки/блиски* догађај“, и стационарно линеарно — „*далеки/блиски* пут“ (који траје дуго или кратко), и директивно — „*далеко/блиско* памћење“ (које се протеже до веће или мање давнине).

Према овим придевима стоје временски прилози који се осећају као изразито фигуративни, и то без јаснијег испољавања било стационарности, било директивности: „он уме да далеко предвиђа“ — „он блиско предвиђа своју несрећу“.

У паралелизму се *далеко/блиско* са временским значењем, постоји стационарно *давно/скоро*. Код прилога *скоро* развила су се значења како прошлости, тако и будућности, што спада у ретке случајеве тзв. енантисемије.

3.4. Прилози за време могу да постану метафорични, мада то бива у малом броју случајева, због чињенице да су временске ознаке, како је већ било споменуто, саме по себи врста метафоре. Појављује се помак према концепту просторности: „*често/ретко* поставити (стубове дуж колосека)“; „*често/ретко* ткати“ (према „ретко ткан“ стоји и опозитум „густо ткан“). Предилекција прилога *често* и *ретко* да буду припојени уз трпне придеве а не уз друге глаголске облике сведочи — као и у једном раније приказаном случају — да они овде теже ка значењу описности, у чему и долази до израза њихова у датим случајевима метафорична природа. У језику се јавља прилог *ретко* и са семантиком *веома*, *изузетно* „ретко обдарен човек“. Поред њега *често* са антонимичним значењем не може постојати.

IV

Закључци

Природу прилошких речи (изведених од придева, употребљених уз пунозначне глаголе) покушали смо овде да проучимо под једним специфичним углом гледања, наиме, посматрајући их у антонимичним одн. опозитним положајима. При разјашњавању њихових особености постоје, наравно, и многи друкчији прилази. Међутим, и овај је довео до закључака који се слажу са неким одраније познатим и потврђеним констатацијама, те их је још јаче поткрепио.

Треба поново нагласити да су могућности за детерминацију глагола помоћу прилога *веома* велике, у том смислу што овај синтаксички поступак широко отвара врата семантичким и стилским новинама, разигравању асоцијација. У томе ове могућности иду испред могућности при детерминирању именица помоћу придева. Овој области добро пристаје опаска, нпр., Н. Чомског да ако се у реченици крше извесна селекциона правила (имају се у виду лексичка значења њених чланова), „њима треба некако наметнути неку интерпретацију“²², или, даље, Р. Бугарског о „истинској креативности која извире из полисемантичне структуре метафоричког, фигуративног и асоцијативног језичког израза“.²³

²² *Gramatika i um* [превод], Београд, 1979, 106.

²³ *Jezik i lingvistika*, Београд, 1984, 263.

Припајање антонимичних прилошких одредби истом глаголу, како се могло видети, често доводи до несиметричних значењских резултата. Догађа се да је једно од два прилошка значења или диференцијално, или сведено на улогу потенцирања постојећег глаголског садржаја; у другом се, у многим случајевима, одредбеност преобраћа у разне облике допуна и коментара, поред тога што се тај други прилог каткада показује као семантички у потпуности неупотребљив. Све ово проистиче из општег карактера прилошких речи. Та врста речи је оспособљена не само за дејствовање даље од свога управног ослонца, тј. од глагола, дуж већих реченичних одсека (в. т. I 3. и бел. под текстом 5), него и за ресемантизовање у малопре споменутом смислу.

Осим тога, што се тиче показане специјалне приправности за преоријентацију према обележју допуне и коментара, треба приметити да је прилозима и иначе својствена таква усмереност. Већ смо показали у т. I 5, на примеру *лепо вести*, тј. на примеру ван антонимичног односа и без метафоре, да се појавила „нешто проширенија и апстрахованија процена управног члана“, него што је то у случају придевско-именичке синтагме *лепи вез*. Раније смо једном анализирали још неке прилошко-глаголске везе и запазили да се употребом прилога уз глагол могу описивати стања самог субјекта, те да чак када у реченици стоје неживи субјекти, прилози уз њихове предикате понекад приписују таквим субјектима њихова својства и стања.²⁴ А то је све у складу са чињеницом да при употреби прилога често настају пропратни значењски елементи са садржајем примљеног утиска, процене, коментара и сл. Многи примери из ове расправе то и потврђују.

Студије такве врсте омогућују да се осведочимо о изузетно сложеним семантичким таласањима испод површине просечне језичке компетенције, па и испод површине пажљивог лексикографског рашчлањавања. Далекосежни су и перспективни покушаји у неким савременим лингвистичким правцима да се изналазе друкчији слојеви, запретаније изосемске контуре, него што то бива када речничка обрада даје само површинске дефиниције, ослоњене на исправност површинских идентификација.²⁵

²⁴ *Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима*, Наш језик XI/3–4, 73.

²⁵ Тако, нпр., Б. Ј. Ворф говори о криптотиповима глаголских значења, који се откривају приликом теста: с којим се од глагола, из неких „суптилних, неухватљивих“ разлога, не слажу предмети *ир-* и *ил-*: *Jezik, misao i stvarnost* [превод], Београд, 1979, 47–49. — У чланку *Одлике глаголског видског парњаштва као семантички индикатори*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXVII–XXVIII, 1984–1985, 197–203, дошла сам до сличних закључака о постојању у глаголима криптосемема и њихових малих групација. Тест је био — могућност или немогућност повратне имперфектизације префиксираног перфектизованог глагола. Занимљиво је да се и у тада разгледаној грађи као објашњење за неке наоко вансистемске појаве нудило испољено или неиспољено значење аткурзије у перфектизованом парњаку, „виђење“ или „невиђење“ хода ка комплексирању радње: врло слично ономе што је овде показано у т. III 3.2.

Резюме

Ирена Грицкат

НАРЕЧИЯ, РАССМАТРИВАЕМЫЕ В СВЕТЕ АНТОНИМИИ

В статье использован специфичный метод: семантическая сущность наречий подвергнута рассмотрению путём присоединения антонимных наречий к одним и тем же глаголам. Во многих случаях получаются „несимметричные“ результаты, или же выясняется, что глагол вообще нельзя мыслить с одним из двух признаков.

Наречия разделены здесь на два класса: наречия как выражение качеств и как выражение измерений (т.е. пространственных и временных обстоятельств действия). Несмотря на то, что эти две концепции — качество глагольного действия, с одной стороны, и его ситуация в пространстве или времени, с другой — весьма различны в представлениях людей и в их речевой практике, всё же приходим к заключению, на основании приведённой антонимной проверки, что наречия в обоих случаях часто выявляют однородную особенность. А именно, при употреблении не вполне свойственном им в семантическом отношении, но всё же возможном, эта часть речи расширяет своё основное значение дополнительными компонентами: компонентом впечатления, оценки, толкования со стороны того, к кому сообщение направлено, и т.под.

Возможность или полная невозможность присоединить к глаголу одно из двух противоположных наречий, т.е. осмысленность или бессмысленность одной из двух синтагм, зависит, помимо иных факторов, от некоторых условий, скрывающихся в основах глагольного вида. Эти условия действительно и обнаруживаются при помощи такой проверки.